

S VII MEĐUNARODNI NAUČNI SKUP *Specijalna edukacija i rehabilitacija*

S THE 7TH INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE
special education and rehabilitation
TODAY

DANAS

Audiovox d.o.o.

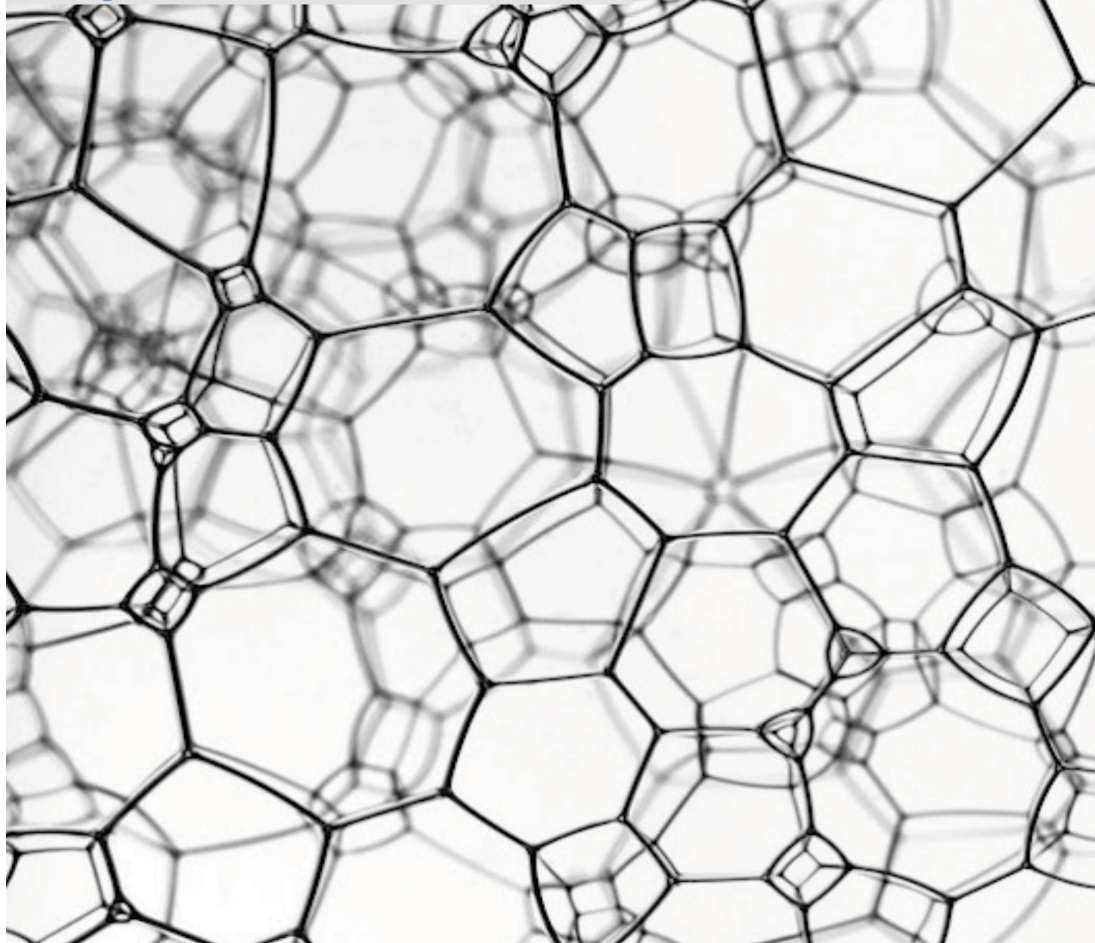
Beograd, Zeleni venac 6/1,
Tel: 011/2621-071, 2632-827

oticon
PEOPLE FIRST

SLUŠNI APARATI

GENERALNI SPONZOR SKUPA

**ZBORNIK RADOVA
PROCEEDING**

UNIVERZITET U BEOGRADU - FAKULTET ZA SPECIJALNU EDUKACIJU I REHABILITACIJU
UNIVERSITY OF BELGRADE - FACULTY OF SPECIAL EDUCATION AND REHABILITATION

BEOGRAD
BELGRADE **2013**

UNIVERZITET U BEOGRADU
FAKULTET ZA SPECIJALNU EDUKACIJU I REHABILITACIJU

**VII međunarodni naučni skup
SPECIJALNA EDUKACIJA I REHABILITACIJA DANAS
Beograd, 27–29. septembar 2013.**

Zbornik radova

Beograd, 2013

SPECIJALNA EDUKACIJA I REHABILITACIJA DANAS

Zbornik radova

VII međunarodni naučni skup
Beograd, 27–29. 9. 2013.

Izdavač:

Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju
11000 Beograd, Visokog Stevana 2
www.fasper.bg.ac.rs

Za izdavača:

prof. dr Jasmina Kovačević, dekan

Glavni i odgovorni urednik:

prof. dr Mile Vuković

Urednik:

prof. dr Vesna Žunić-Pavlović

Dizajn korica:

mr Boris Petrović, Zoran Jovanković

Štampa:

Planeta print, Beograd

Tiraž: 200

ISBN 978-86-6203-045-0

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF SPECIAL EDUCATION AND REHABILITATION

**The Seventh International Scientific Conference
SPECIAL EDUCATION AND REHABILITATION TODAY
Belgrade, September, 27–29, 2013**

Proceedings

Belgrade, 2013

SPECIAL EDUCATION AND REHABILITATION TODAY

Proceedings

The Seventh International Scientific Conference
Belgrade, 27–29. 9. 2013.

Publisher:

University of Belgrade – Faculty of Special Education and Rehabilitation
11000 Belgrade, Visokog Stevana 2
www.fasper.bg.ac.rs

for Publisher:

prof. dr Jasmina Kovačević, dekan

Editor-in-chief:

prof. dr Mile Vuković

Editor:

prof. dr Vesna Žunić-Pavlović

Cover design:

mr Boris Petrović, Zoran Jovanković

Printing:

Planeta print, Beograd

Circulation: 200

ISBN 978-86-6203-045-0

ULOGA VIDA U SPONTANOM I NAMERNOM IZRAŽAVANJU EMOCIJA

Kvalitet društvenosti svake osobe određen je njenom sposobnošću da adekvatno izrazi sopstvene i tačno prepozna emocije drugih ljudi. Cilj ovog rada je da se uvidom u dostupnu literaturu prikažu rezultati istraživanja koja su se bavila pitanjem uloge vida u spontanom i namernom izražavanju emocija. Odgovori na ovo pitanje imaju teorijski i praktičan značaj. Rezultati jasno pokazuju da univerzalnost spontanog emocionalnog izražavanja, zapažena u brojnim istraživanjima, ima filogenetsku osnovu i da su svi ljudi rođeni sa ovim sposobnostima. Dakle, vizuelno opažanje nije neophodno kao posrednik u učenju spontanog izražavanja emocija. Namerno izražavanje emocija slepih je generalno neadekvatno što ukazuje da ono donekle zavisi od vida, odnosno vizuelnog učenja. Opadanje ovih sposobnosti sa godinama kod kongenitalno slepih verovatno je ishod odsustva povratne vizuelne informacije. Iznenadujuće uspešno simuliranje emotivnih stanja nekih kongenitalno slepih ispitanika svedoči da se sposobnosti namernog izražavanja emocija mogu razviti obezbeđivanjem alternativnih nevizuelnih povratnih informacija.

Ključne reči: spontano izražavanje emocija, namerno izražavanje emocija, oštećenje vida, nevizuelna povratna informacija

UVOD

Sposobnosti adekvatnog izražavanja sopstvenih emocija i tačnog prepoznavanja emocija drugih ljudi određuju kvalitet društvenosti svakog čoveka. Neverbalna komunikacija menja i produbljuje verbalnu poruku, omogućavajući brz, moćan, a ipak suptilan prenos afektivnih elemenata (Argyle, 1975; Lafrance & Mayo, 1978, prema Friedman et al., 1980). Sre-

Dragana Stanimirović, Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Beograd (gaga.stani@gmail.com)

Natalija Drinčić, Predškolska ustanova „Čukarica“, Dečiji vrtić „Đurđevak“, Beograd

Branka Jablan, Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Beograd

dstva kojima se služi su: facijalna ekspresija, usmeravanje pogleda, pokreti drugih delova tela, promene i varijacije u artikulaciji, držanje tela u celini, opšti stil ponašanja, proksemički znaci... (Rot, 2010).

Prema Ivić (1978) primarna komunikacija između novorođenčeta i odrasle osobe je obostrano motivisana, starija od sporazumevanja govorom i počinje kao afektivna komunikacija. Beba je evolutivno prilagođena za primarnu komunikaciju tako što je rano sposobna da odraslima upućuje signale (kontakt očima, osmeh), a odrasli tako što su spremni da te signale razumeju i na njih odgovore.

Rana pojava neverbalnih znakova u afektivnoj razmeni dugo je uzimana kao dokaz njihove filogenetske osnove. Kasnije je nastala druga hipoteza koja tvrdi da se takvo ponašanje samo brzo uči. Kongenitalna slepoca i gluvoća su zgodan „prirodni eksperiment” za proveru ovih hipoteza. Sa druge strane, emocionalna ekspresija igra važnu ulogu u mnogim životnim situacijama, npr. pri upoznavanju, udvaranju, zapošljavanju, ostvarivanju profesionalnih i drugih socijalnih uloga. U slučaju slepote i slabovidosti vizuelna percepcija je redukovana ili u potpunosti onemogućena, te je i neverbalna komunikativna razmena otežana. Dete sa oštećenjem vida ne može da opazi većinu neverbalnih komunikativnih znakova i zato ima teškoće da prati i interpretira neverbalno ponašanje (Malineni, 2006). Nedostatak facijalne ekspresije kod slepe dece stvara kod posmatrača utisak da su ona depresivna (Fraiberg, 1977). Komunikacija dece sa oštećenjem vida može biti ometena ukoliko dođe do stvaranja neadekvatnih facijalnih izraza (Vučinić i Eškirović, 2008). Neprepoznavanje motornog načina izražavanja afekata slepih beba može da dovede u rizik njihov emocionalni i socijalni razvoj (Stanimirović i Mijatović, 2012). Slepici su prinuđeni da se u velikoj meri oslanjaju na kvalitet i intenzitet glasa drugih, prilikom procenjivanja njihovih emocija, namera, želja i često im nedostaju ključne informacije o psihičkom stanju druge osobe (Jablan i Hanak, 2008). Sve rečeno ukazuje da istraživanja emocionalne ekspresije slepih i slabovidih imaju i teorijski i praktičan značaj.

Cilj

Svrha ovog rada je da na osnovu uvida u dostupnu literaturu prikazemo rezultate istraživanja koja su se bavila ulogom vida u spontanom i namernom izražavanju emocija i ukažemo na njihove teorijske i praktične implikacije.

ISTRAŽIVANJA EMOCIONALNE EKSPRESIJE SLEPIH I SLABOVIDIH

Analiza snimaka spontane facijalne ekspresije pokazala je da se spontani izrazi tuge, plakanja, smejanja, osmehivanja, durenja, besa, iznenađenja i straha kongenitalno slepe i gluve dece nisu značajno razlikovali u poređenju sa decom koja vide i čuju (Eibl-Eibesfeldt et al., 1973, 1975; Pitcairn & Eibl-Eibesfeldt, 1976, prema Knapp i Hall, 2010). S obzirom da deca koja su rođena slepa i gluva ne mogu da nauče izraze lica auditivnim i vizuelnim putem, ovi nalazi opovrgavaju hipotezu o ranom učenju ovih oblika ponašanja i potvrđuju hipotezu o njihovoj filogenetskoj osnovi. Ovo je u skladu sa zaključcima istraživanja koja nalaze sličnost u facijalnoj ekspresiji bazičnih emocija kod svih naroda sveta. Na osnovu tih istraživanja Knapp i Hall (2010) zaključuju da, osim jednostavnih facijalnih ekspresija šest bazičnih emocija, nasleđem mogu biti dati i celi nizovi znakova kojima se izražava određeno stanje. Na primer stanje straha se manifestuje brzim, nesigurnim pogledom, površnim udahom, naglim saginjanjem i ugibanjem tela ka centralnoj osovini u cilju zaštite vitalnih organa i drugim znakovima. Eibl-Eibesfeldt takođe izveštava o nekim zanimljivim obrascima pokreta očiju (usmeravanje i odvrćanje pogleda) kod slepe dece koji prate kompleksna emotivna stanja, ali nalazi da su slepa i gluva deca pokazala manju sposobnost pokazivanja i oponašanja facijalnih izraza nego deca koja vide i čuju što sve skupa upućuje na zajedničku ulogu urođenih dispozicija i socijalnog učenja (Knapp i Hall, 2010).

Za razliku od navedenih istraživanja koja su imala za cilj proveru teorijskih postavki, Galati et al. (2001) i Galati et al. (2003) su ispitivali spontano i namerno izražavanje emocija kod kongenitalno slepe dece radi praktičnih implikacija za rad sa njima. Utvrdili su da se ova deca ne razlikuju u odnosu na decu koja vide u pogledu spontane facijalne ekspresije emocija, ali u pogledu namerne facijalne emocionalne ekspresije se razlikuju.

Spontana emocionalna ekspresija slepih je jasnija i adekvatnija nego njihova namerna emocionalna ekspresija. Možda spontanu emocionalnu ekspresiju pokreću subkortikalni i urođeni neuralni programi, dok je namerna ekspresija emocija zasnovana na voljnim i kortikalnim procesima koji su verovatno pod jačim uticajem vizuelnog učenja (Rinn, 1991, prema Galati i sar., 1997).

Kapacitet za voljnu facijalnu ekspresiju emocija se kod slepih smanjuje sa uzrastom, možda usled izostanka vizuelne povratne informacije, dok kod osoba koje vide raste (Rinn, 1991, prema Galati et al., 1997). Mistschenka (1933, prema Matsumoto & Willingham, 2009) je poredila izraze lica kongenitalno slepih i kasnije oslepelih ispitanika uzrasta od 4 do 18 godina. Kod kongenitalno slepih su se voljni izrazi lica razlikovali od spontanih sve više što su ispitanici bili stariji. Autorka je pretpostavila da je razlog ovome verovatno progresivan gubitak kontrole nad pokretima lica. Kod dece koja su kasnije oslepela primetila je manje propadanje voljnih izraza lica, ali kod njih nije bio poznat stepen promene spontanih izraza lica.

Matsumoto & Willingham (2009) navode rezultate 17 istraživanja ekspresivnog ponašanja kod slepih osoba, od kojih se 10 bavilo spontanom, a 7 voljnim pokazivanjem emocija. Studije Charlesworth (1970), Cole, Jenkins, & Shott (1989), Eibl-Eibesfeldt (1973), Freedman (1964), Galati, Miceli, & Sini (2001), Galati, Sini, Schmidt, & Tinti (2003), Goodenough (1932), Ortega et al. (1983), Peleg et al. (2006) i Thompson (1941) su utvrdile da su slepe osobe spontano pokazivale iste vrste emocionalnih izraza, kao i osobe koje vide, a studije Dumas (1932), Fulcher (1942), Galati, Scherer, & Ricci-Bitti (1997), Mistschenka (1933), Ortega, Iglesias, Fernandez, & Corraliza (1983), Rinn (1991) i Webb (1977) su našle da slepe osobe imaju teškoće u voljnom pokazivanju emocionalnih stanja.

Matsumoto & Willingham (2009) su proveravali da li postoje razlike u spontanom izražavanju emocija sreće, tuge i besa, odnosno iskrene sreće i kontrole izraza lica, u funkciji socijalnog konteksta, kroz pristojni osmeh kod kongenitalno slepih, kasnije oslepelih i videćih učesnika paraolimpijskih i olimpijskih igara 2004. Ispitanici su fotografisani u tri situacije: odmah nakon meča u kome su dobili ili nisu dobili medalju (zlatna medalja – dobitnik; srebrna medalja – gubitnik; bronzana medalja – dobitnik; odlazak bez medalje – gubitnik), prilikom ceremonijalne dodele medalja i nakon dodele prilikom fotografisanja sa ostalim dobitnicima medalja. Nije bilo razlika u facijalnoj ekspresiji emocija između tri grupe. Razlika je bilo u pokretima glave i očiju. Činjenica da slepi sportisti koriste osmeh i kontrolu pokreta lica u socijalnim situacijama na isti način kao sportisti koji vide pokazuje da vizuelno opažanje nije neophodno da bi osoba naučila kako da reguliše svoju emocionalnu ekspresiju. Ostali mehanizmi učenja

povezani sa nevizuelnim modalitetima mogu biti dovoljni da osobe nauče pravila regulisanja svoje ekspresije (Matsumoto & Willingham, 2009).

Galati et al. (1997) su ispitivali namernu ekspresiju bazičnih emocija odraslih kongenitalno slepih i kontrolne grupe videćih na osnovu objektivnih pokazatelja i prepoznavanja od strane procenjivača. Poređenje dve grupe na osnovu objektivnih mera nije pokazalo postojanje značajnih razlika. Autori zaključuju da mogućnost da se vide facijalni izrazi drugih ne daje značajnu prednost u sposobnosti pokazivanja osnovnih facijalnih izraza. Međutim, prepoznavanje emocija iznenađenja, ljutnje, gađenja i neutralnog emotivnog stanja slepih je bilo značajno lošije nego istih emotivnih stanja ispitanika iz kontrolne grupe, dok u prepoznavanju radosti, tuge i straha nije bilo značajnih razlika.

Roch-Levecq (2006) je, proučavajući teoriju uma kongenitalno slepe dece, istraživala produkciju bazičnih emocija (strah, sreća, tuga, ljutnja). Svako dete je trebalo da razume situaciju i da odgovori kako bi se u njoj osećalo, odnosno da verbalno identifikuje emociju („Kako se osećaš kada dobiješ poklon?“, „Kako se osećaš kada ti mama kaže da ne možeš da se igraš sa drugom?“...), a zatim da istu tu emociju prikaže, odnosno odglumi. Voljno (namerno) izražavanje emocija je snimano i kasnije procenjivano od strane naivnih procenjivača. U verbalnom identifikovanju emocije nije bilo razlika između grupe kongenitalno slepe dece i kontrolne grupe dece koja vide. Međutim, nađene su značajne razlike između dve grupe u sposobnosti namernog izražavanja bazičnih emocija licem. Autorka je zaključila da su kongenitalno slepa deca, kao i deca koja vide, sposobna da shvate odnose uzroka izazivanja emocija i njihovih posledica, odnosno da verbalno identifikuju traženu emociju, ali da njihovi voljni izrazi lica drugima ne prenose te emocije tako dobro kao što to čine izrazi lica dece koja vide. Za procenjivače je značajno teže da razlikuju facijalnu ekspresiju slepih, čak i da naprave razliku između pozitivne i negativne emocije, nego kada su u pitanju facijalne ekspresije videće dece. Ovo objašnjava time što slepa deca ne mogu da prihvate konvencionalne obrasce ispoljavanja emocija koji se stiču posmatranjem.

U istraživanju Drinčić (2013) srednjoškolci sa oštećenjem vida su bili značajno lošiji u simuliranju emotivnih stanja nego njihovi videći vršnjaci, sudeći na osnovu procena naivnih procenjivača. Unutar grupe slepih značajne su bile razlike između visokoslabovidih i praktično slepih, što

govori o značaju vizuelne percepcije u namernoj emocionalnoj ekspresiji. Međutim, izuzetan uspeh nekih kongenitalno slepih ispitanika pokazao je da mehanizmi učenja povezani sa nevizuelnim modalitetima nekim pojedincima mogu biti dovoljni da ovladaju socijalno očekivanim emocionalnim izrazima.

ZAKLJUČAK

Rezultati istraživanja emocionalne ekspresije kongenitalno slepih i gluvih nedvosmisleno pokazuju da vid nije neophodan za spontanu emocionalnu ekspresiju. Nalazi o istovetnosti spontane facijalne ekspresije osnovnih emocija i drugih spontanih obrazaca ekspresivnih znakova (telesni pokreti, pokreti očiju, artikulacija) koji prate kompleksna emotivna stanja kod dece i odraslih sa oštećenjem vida potvrđuju hipotezu o njihovoj filogenetskoj osnovi. Ali, kongenitalno slepi ili bar neki od njih su u stanju da nauče da kontrolišu svoju facijalnu ekspresiju osnovnih emocija što govori o mogućnosti kompenzacije nevizuelnim informacijama.

U nizu istraživanja utvrđeno je da je namerna emocionalna ekspresija slepih i slabovidih osoba teža za prepoznavanje u poređenju sa njihovom spontanom ekspresijom istih emocija, ali i sa namernom ekspresijom emocija kod osoba iz opšte populacije. Ovi i nalazi o propadanju sposobnosti namernog izražavanja emocija kod kongenitalno slepih sa uzrastom ukazuju na značaj vida za ovaj oblik emocionalne ekspresije. Ovom u prilog ide i podatak našeg istraživanja da su visokoslabovidi srednjoškolci bili značajno bolji u simuliranju emotivnih stanja u poređenju sa praktično slepim vršnjacima. Zapanjujući uspeh nekih kongenitalno slepih pokazao je da neki od njih nedostatak vizuelnih informacija mogu nadoknaditi putem nevizuelnih povratnih informacija.

LITERATURA

- Drinčić, N. (2013). Neverbalna komunikacija srednjoškolaca sa oštećenjem vida. Master rad. Univerzitet u Beogradu, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.
- Fraiberg, S. (1977). *Insights from the blind*. New York: Basic Books.
- Friedman, H., Prince, L., Riggio, R., & Dimatteo, R. (1980). Understanding and assessing nonverbal expressiveness: The affective communication test. *Journal of personality and social psychology*, 39 (2), 333-351.

- Galati, D., Scherer, K. R., & Ricci-Bitti, P. (1997). Voluntary Facial Expression of Emotion: Comparing Congenitally Blind with Normally Sighted Encoders. *Journal of Personality and Social Psychology*, 73 (6), 1363-1379.
- Galati, D., Miceli, R., & Sini, B. (2001). Judging and coding facial expression of emotions in congenitally blind children. *International Journal of Behavioral Development*, 25 (3), 268-278.
- Galati, D., Sini, B., Schmidt, S., & Tinti, C. (2003). Spontaneous facial expressions in congenitally blind children and sighted children aged 8-11. *Journal of Visual Impairment & Blindness*, 97 (7), 418-428.
- Ivić, I. (1978). *Čovek kao animal symbolicum*. Beograd: Nolit.
- Jablan, B. i Hanak, N. (2008). Teorija uma dece sa oštećenjem vida. U N. Glumbić (ur.) *Teorija uma dece sa posebnim potrebama* (str. 96-110). Beograd: Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.
- Knapp, M. L. i Hall, J. A. (2010). *Neverbalna komunikacija u ljudskoj interakciji*. Zagreb: Naklada Slap.
- Mallineni, S., Nutheti, R., Thangadurai, S., & Thangadurai, P. (2006). Non-verbal communication in children with visual impairment. *British Journal of Visual Impairment*, 24 (1), 30-33.
- Matsumoto, D., & Willingham, B. (2009). Spontaneous facial expressions of emotion of congenitally and non-congenitally blind individuals. *Journal of Personality and Social Psychology*, 96 (1), 1-10.
- Roch-Levecq A. C. (2006). Production of basic emotions by children with congenital blindness: Evidence for the embodiment of theory of mind. *British Journal of Developmental Psychology*, 24, 507-528.
- Rot, N. (2010). *Znakovi i značenja*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Stanimirović, D. i Mijatović, L. (2012). Neverbalna komunikacija kao aspekt razvoja socijalnih veština slepih i slabovidih. U S. Stoiljković, J. Todorović, G. Đigić (Ur.), *Ličnost i obrazovno-vaspitni rad* (str. 158-168). Niš: Filozofski fakultet u Nišu.
- Vučinić, V. i Eškirović, B. (2008). Neverbalna komunikacija osoba sa oštećenjem vida. U D. Radovanović (Ur.), *U susret inkluziji – dileme u teoriji i praksi* (str. 455-468). Beograd: Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.

Dragana Stanimirović
 Natalija Drinčić
 Branka Jablan

ROLE OF SIGHT IN SPONTANEOUS AND INTENTIONAL EMOTIONAL EXPRESSION

Everyone's quality of sociability is determined by his or her ability to express own emotions adequate and to recognize emotions of others accurate.

The purpose of this article is to give a review of available researches concerned question of role of sight in spontaneous and intentional emotional expression. Answers this question have theoretical and practical significances. Results clearly show that universality of spontaneous emotional expression, noted at many researches, has phylogenic base and that all people were born with these abilities. Thus, visual perception is not necessary to mediate in learning of spontaneous expressing of emotions. Intentional emotional expression of blind is generally inadequate, which shows that it is related to vision and visual learning. Decrease of these abilities with age in congenitally blind is most likely outcome of lack of visual feedback. Astonishingly successful simulating of emotional states in some congenitally blind subjects proves that abilities of intentional expression could be developed by supplying alternative nonvisual feedback.

Key words: spontaneous emotional expression, intentional emotional expression, visual impairment, nonvisual feedback